

BÖYÜK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ HİSSƏSİNDƏ EROZİYA PROSESİNİN QONUR DAĞ MEŞƏ TORPAQLARININ ƏSAS XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Ə.Ə.HƏSƏNOV

Azərbaycan ET Eroziya və Suvarma İnstitutu

Azərbaycanın dağ silsilələri içərsində Böyük Qafqaz dağ sistemləri çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dağ sistemində daxil olan ərazi çox geniş sahəni əhatə edir. Burada dağ əkinçilik zonası çox geniş sahəni əhatə edir. Burada dağ əkinçilik zonası respublikanın dağ əkinçilik zonasının böyük hissəsini əhatə edir. Burada taxılçılıq, meyvəçilik, bağçılıq, xüsusilə heyvandarlıq geniş inkişaf edir. Respublikanın yay otlaqlarının böyük hissəsi burada yerləşir. Böyük Qafqazın meşələri floristik cəhətdən çox zəngindir, xüsusilə onun şimal-şərq hissəsində nadir və çox qiymətli ağac cinsləri mövcuddur. Xalq təsərrüfatının o cümlədən, kənd təsərrüfatının səmərəli və davamlı inkişafını təmin etmək üçün regionun coğrafi mühitinin hər tərəfli qiymətləndirilməsi, həmin regionda yaşayan insanlar üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. (1, 2, 3)

Müasir dövrdə istehsal qüvvələrinin intensiv inkişafı günü-gündən artan antropogen təzyiqləri nəzərə alaraq, həmin təzyiqlərin regionda miqyasının, onun coğrafi mühitə təsirini və bu təsirin orada yaşayan insanların həyat şəraitində təzahürünü müəyyənləşdirmək böyük aktuallıq kəsb edir.

Keçən əsrin ikinci yarısında Respublikanın dağ zonalarında torpaqların global səviyədə eroziya prosesinə məruz qalmasına torpaq, bitki örtüyünün degradasiyasına gətirib çıxarmışdır. Su eroziyası, külək, otlaq, xətti, irriqasiya eroziyası dağ və dağətəyi zonaların torpaqlarının dağılmasına münbitlik potensialının zəifləməsinə və nəticədə məhsul vermə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir (1). Göstərilən tarixi dövrdə Böyük Qafqaz dağ silsiləsində mövcud olan unikal və floristik nöqteyi nəzərdən nadir meşələrin intensiv qırılması baş verilmişdir.

Meşələrin qırılması, onların torpaq qoruyucu, su tənzim edici, kurortoloji funksiyasını xeyli azaldaraq, su ehtiyatlarının xeyli azalmasına səbəb olmuşdur.

Eroziya prosesinin Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsində qonur dağ meşə torpaqlarına mənfi təsirini öyrənmək məqsədilə həmin zonada tədqiqat aparılmışdır.

Qonur dağ meşə torpaqlar ilk dəfə Ramanı (Ramanı) tərəfindən 1905-ci ildə genetik torpaq tipi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif həmin torpaqları Avropanın orta hissəsinin mülayim və mülayim isti iqlim zonasına məxsus şəraitdə əmələ gəlməsini göstərmişdir. Zaqafqaziyada qonur dağ meşə torpaqları S.A.Zaxarov, S.V.Zonn, M.Ə.Salayev, H.Ə.Əliyev, M.H.Sabalıvili, B.Q.Şəkuri, Ə.Ə.İbrahimov və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsində qonur dağ-

meşə torpaqları əsasən fisdıq meşələri altında, yamacın şimal və şimal-qərb baxarında formalaşmışlar. Artıq qonur dağ meşə torpaqları isə fisdıq, palıd meşələri altında əmələ gəlmişlər.

Bizim tədqiq etdiyimiz qonur dağ-meşə torpaqlar karbonat qalıqları üzərində əmələ gəlmişlər.

Aşağıda həmin torpaqlarda qoyduğumuz A-10 sayılı kəsimin morfoloji təsviri verilir. Kəsim Xızı-Altağac rayonu ərazisində şimal-şərq hissədə 200 meyilli yamacda qonur dağ-meşə torpaqlarda (Ataçayın sol sahilində) qoyulmuşdur. Burada əsasən fisdıq, palıd, novruz gülü, yemşən, ağcaqayın, goruş, armud bitkiləri yayılmışdır. Ərazinin 85-90 %-i bitkiləri örtülmüşdür ki, bu da eroziyanın əmələ gəlməsinin qarşısını alır. Meşənin doluluğu 0,7 dir.

0-2 sm meşə döşənəyi;

A₁ 2-20 sm - orta gillicəli, tünd qaramtıl qonur, qozvari, strukturlu, bərk, çoxlu ağac və alt kökləri, rütubətli, HCl təsirindən qaynayır, keçidi məlumdur.

A₂ 20-35 sm - yüngül gilli, açıq qonur, talavari, qozvari, bərk ağac kökləri, çox rütubətli, HCl təsirindən qaynayır, keçidi tədricidir.

B₁ 35-70 sm - yüngül kili, açıq qonurvari boz, qozvari-dənəvəri, yumşaq, tək-tək ağac kökləri, çox rütubətli HCl təsirindən qaynayır, keçidi tədricidir.

B₂ 0-15 sm - orta gilli, tünd boz-qonurvari, strukturu pozulub, bərk, seyrək ağac kökləri, çox rütubətli HCl təsirindən qaynayır, torpaq əmələ gətirən suxurlar gildir.

Torpaq şiddətli dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalmamışdır.

Ərazidə eroziya prosesi geniş inkişaf etdiyi üçün şiddətli dərəcədə eroziyaya uğramış qonur dağ meşə torpaqlarında da kəsim qoyulmuşdu.

Aşağıda A 11 sayılı kəsimin morfoloji quruluşunun təsviri verilir. Kəsim Xızı-rayonu ərazisində Ataçayın sol sahilində dəniz səviyyəsindən 1000-1100 m hündürlüğe qoyulmuşdur. Ərazidə bitki örtüyü tək-tək palıd ağacı, kollar, armud, kəven ibarətdir. Torpaq qonur dağ meşə torpaqdır. Ərazi 50 % bitk ilə örtülüb. Burada meşə döşənəyi və torpağın aratı yuyulub aparılıb. Torpaqlar orta dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalmışlar. Torpaqların analitik təhlili göstərir ki, həmin torpaqların srukturunda suya davamlı aqreqatların miqdarı çoxluq təşkil edir ki, bu da torpağın eroziyaya qarşı davamlığını göstərir. Torpaqların yuyulmasını növündə mexaniki tərkib əsasən ağır gillicəlidir, belə ki, fiziki gilnin miqdarı torpağın prosesində 50-54% arasın-

Qonur dağ-meşə torpaqların mexaniki tərkibi və bəzi kimyəvi göstəriciləri

Kəsim №-si	Eroziyaya uğrama dərəcəsi	Dərinlik sm-lə	Mexaniki tərkib, fraksiyalarda, ölçüsü mm-lə (mütləq quru torpaqda)		Hidrosokopik nəmlik %	Humus %	Ümumi azot %	CaCO ₃ % (CO ₂ -yə görə)	Kationlar 100 q torpaqda m/ekv		Əsasların cəmi 100 q torpaqda m/ekv	Mütəhərrik fosfor (P ₂ O ₅)
			<0,001	<0,01					Ca	Mg		
0-2 meşə döşənəyi												
A-10	Uğramamış	A ₁ 2-20	24,00	50,40	5,23	6,15	0,36	2,47	27,0	3,5	30,5	25,90
		A ₂ 20-35	24,80	52,80	5,49	4,34	0,25	4,82	22,0	3,0	25,0	25,10
		B ₁ 35-70	16,80	54,40	5,98	3,67	0,21	5,16	25,0	2,5	27,5	T.ed
		B/C 70-100	T.ed	*-----*	6,59	T.ed	T.ed	4,40	T.ed	T.ed	T.ed	*-----*
A-4	Şiddətli dərəcədə eroziyaya uğramış	B ₂ 0-15	17,20	46,80	3,40	1,76	0,11	6,8	29,5	5,5	35,0	23,0

da dəyişir (cədvəl 1). Təsvir etdiyimiz torpaqlar udulmuş əsaslarla doymuşlar. Belə ki, profildə udulmuş əsasların miqdarı (Ca+Mg) 25,0-30,5 m.ekv (100q torpaqda) olmuşdur (cədvəl 1). Kationlar icərisində Ca kationu üstünlük təşkil edir. Belə ki, profildə həmin kationun miqdarı əsasların cəmindən 88-89 % təşkil edir. Bu torpaqlar yüksək humuslu olub, profildə onun miqdarı 6,15-3,67 %, humusun miqdarına müvafiq olaraq ümumi azot 0,36-0,21 % təşkil edir. Torpaqlar zəngin karbonatlıdır. Belə ki, profildə CaCO₃ miqdarı 2,7-5,1 % təşkil edir. Karbonat birləşmələri əsasən aşağı qatlarda toplanır.

Qonur dağ meşə torpaqlarında qida maddələri yüksək miqdardadır. Bu torpaqlarda azotun mütəhərrik formalarının miqdarı yüksəkdir. Burada mütəhərrik fosforun (P₂O₅) nisbətən yüksək olaraq 25,1-25,9 mq/kq arasında tərəddüd edir. Bütün bunlar göstərir ki, eroziyaya məruz qalmamış qonur dağ meşə torpaqları yüksək münbitlik potensialına malikdirlər. Tədqiq etdiyimiz torpaqlar yüksək dağlıq zonasında yerləşdiyinə görə mürəkkəb fiziki şəraitə malikdirlər. Burada həm də yüksək antropogen təzyiq mövcuddur ki, torpaqları

eroziyaya uğramasına şərait yaradır. Eroziya prosesi torpağın profilini gödəldir, onun bioloji fəallığını dağıdır, humus və qida maddələrini kəskin sürətdə azaldır. Aparılan analitik təhlillər göstərdi ki, eroziya prosesi torpağın strukturunu pozur, suya davamlı aqreqatların miqdarını xeyli azaldır (cədvəl 1), torpağın mexaniki tərkibini xeyli yüngülləşdirir. Bu isə öz növbəsində kolloidlərin yuyulması ilə izah edilir.

Eroziyaya məruz qalmış torpaqla müqayisədə, eroziyaya məruz qalmış torpaqlarda (cədvəl 1) humus, ümumi azot, azotun formaları, mütəhərrik fosforun (P₂O₅) miqdarı azalır ki, Buda torpağın münbitlik potensialını zəiflədir. Bütün bunları nəzərə alaraq qonur dağ-meşə zonasında meşənin qaralmasının qarşısı alınmalı, fitomeliorativ və hidrotexniki tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Nəticə

Apardığımız tədqiqatların nəticəsi göstərdi ki, torpaqların genetik xüsusiyyətlərindən, tipindən asılı olmayaraq eroziya prosesi onları dağıdır, bioloji fəal qatını yuyur, qida potensialının azaldır və zaman çərçivəsində onların deqradasiyasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алекпаров К.А. - Эрозия почв в Азербайджанской ССР Баку, 1961
2. Mustafayev X.M., Şəkuri B.Q. - Torpaq eroziyası. Bakı, Azərbaycan, 1991
3. Шакури Б.К. - Биологическая продуктивность почв системы вертикальной зональности южного склона Большого Кавказа действенный фактор в стабилизации Экологического равновесия. Баку, изд-во, "Араз", 2002